

Znaczenie akt notarialnych w badaniach genealogicznych

Notariat i notariusze

Notariat publiczny pojawił się w Polsce w średniowieczu dzięki Kościołowi¹. Jednak dokumenty te posiadały moc prawną tylko w obrębie instytucji kościelnych. Termin *notariusz* był używany także w innym znaczeniu: dla oznaczenia wszystkich osób przyjmujących oświadczenia i sporządzających stosowne dokumenty i wpisy kancelaryjne.

Właściwa instytucja notariatu wprowadzona została na ziemiach polskich w 1808 roku, obok Kodeksu Napoleona, kodeksu handlowego, kodeksu postępowania cywilnego. W Królestwie Polskim notariusze zostali powiązani z organizacją tzw. hipoteki. Kandydatom na urząd notariusza stawiano bardzo wysokie wymagania, szczególnie majątkowe, co wynikało z wagi prawnej przywiązywanej do podpisu notariusza.

Specyfika aktów notarialnych

Specyfika powstawania aktów notarialnych warunkowała pełną wiarogodność i – z pewnymi zastrzeżeniami – niepodważalność tego typu źródeł historycznych². Akty notarialne miały walor dokumentów wiary publicznej, tzn. dokumentów, których wiarogodność nie mogła być kwestionowana bez zakwestionowania autentyczności wystawionego dokumentu. Notariusz bowiem sporządzał tzw. akt dobrej woli, w którym strony zdolne do działań prawnych (w sytuacji, w której petenci nie byli znani notariuszowi ich tożsamość potwierdzali świadkowie) dobrowolnie zawierały określone akty; kupna i sprzedaży, umowy przedślubnej, udzielały plenipotencji.

Klienci kancelarii notarialnych

Czynności notarialne były kosztowne, nie wszyscy mieszkańcy mogli pozwolić sobie na taki wydatek, więc klientami kancelarii notarialnych byli zazwyczaj ludzie majątni: ziemiaństwo, burżuazja, mieszczenie, Żydzi, przedstawiciele wolnych zawodów, zamożni chłopcy, okupnicy, koloniści. Jednakże pewne akty wymagały obecności notariusza, min.: inwentarze kupieckie, inwentarze pozostałości (o ile wartość pozostałości przekraczała określoną sumę), akty kupna–sprzedaży nieruchomości (informacje należało wpisać do księgi wieczystej).

¹ D. Malec, *Dzieje notariatu polskiego*, Kraków 2007.

² Autor zdaje sobie sprawę, że wielowymiarowość życia społecznego zazwyczaj wyprzedzała normy prawne próbujące ją regulować. Stąd umowy notarialne nie zawsze za podstawę miały czyste intencje i odzwierciedlały istniejący stan faktyczny. Udokumentowanie jednak tego założenia, było dla współczesnych i jest obecnie dla historyka niezwykle trudne, wszelkie zaś działania wyjaśniające będą miały jedynie charakter poszlakowy.

Rodzaje aktów notarialnych

Względnie jednolita formuła aktów notarialnych ustaliła się szybko, choć nadal występowały pewne drobne różnice między aktami sporządzanymi w poszczególnych częściach Księstwa Warszawskiego. Z przechowywanych u siebie oryginałów aktów notariusz wydawał stronom wyciągi główne, uprawniające do egzekucji roszczenia, lub zwykłe wypisy.

Do zakresu działania notariuszy należało m.in. zgodnie z KN: sporządzanie umów sprzedaży nieruchomości; szeroki udział w postępowaniu spadkowym (m.in. szacowanie masy spadkowej, sporządzanie inwentarza i działu spadku); umowy darowizny *inter vivo*; pełnomocnictwo do przyjęcia darowizny; przyjmowanie oświadczeń ostatniej woli (testamenty publiczne), nadpisy na tzw. testamentach mistycznych, czyli tajemnych, oświadczenia o odwołaniu testamentu; zrzeczenie się długu, podstawienie w prawa wierzyciela osoby trzeciej; zgoda na małżeństwo osoby niepełnoletniej i tzw. akt uszanowania obejmujący zapytanie o radę w sprawie zawarcia małżeństwa przez osoby pełnoletnie; umowy przedślubne i dokonywane w nich zmiany, przywrócenie wspólności małżeńskiej w zakresie wspólnego pożycia i majątku, rozwiązanej w drodze separacji, udział w zakresie określonym przepisami w postępowaniu o separację i rozwód.

Dla zapewnienia bezpieczeństwa obrotu prawnego notariusze obowiązani byli wywieszać w swych kancelariach tablicę z danymi personalnymi wszystkich osób, które w obrębie ich urzędowania zostały ubezwłasnowolnione całkowicie lub częściowo i miały ustanowionego doradcę sądowego wraz ze wzmiankami o wyrokach w tych sprawach.

Wykorzystanie źródeł notarialnych

Dotychczasowe zainteresowania badaczy aktami pochodzącymi z XIX-wiecznych kancelarii notarialnych zaowocowały wieloma interesującymi opracowaniami z dziejów przemysłu, wielkiej własności ziemskiej, czy dziejów burżuazji³. Bogactwo źródłowe zawarte w aktach notarialnych, przy jednoczesnych, skromnych zasobach archiwalnych pochodzących z XIX wieku sprawia, iż dokumenty tam znajdujące się są bardzo cennym i niekiedy jedynym źródłem do badań genealogicznych, szeroko rozumianych dziejów gospodarczych, kultury materialnej, obyczajowości.

Szczególnie interesujące w badaniach genealogicznych, ze względu na bogactwo informacji, są umowy przedślubne (intercyzy), testamenty, inwentarze pozostałości.

Umowy przedślubne zawierali młodzi ludzie zamierzający wstąpić w związki małżeńskie. Przed notariuszem pojawiali się przyszli małżonkowie w *asystencji* rodziców. Dokumenty te były aktami dobrej woli i w większości miały prostą formę literacką. W umowach bardzo precyzyjnie określano majątek wniesiony do przyszłego związku, wzajemne stosunki majątkowe w trakcie trwania związku jak i po śmierci jednego ze współmałżonków. Intercyzy zapewniały zabezpieczenie finansowe żony na wypadek rozpadu małżeństwa, gwarantowały współmałżonkowi po śmierci drugiej strony godziwą egzystencję. Miały również charakter wybitnie prestiżowy, określona po-

³ Por. cenne artykuły omawiające wartość naukową akt notarialnych; J. Kosim, *Akta notarialne jako źródło do dziejów kształtowania się burżuazji warszawskiej*, „Rocznik Warszawski” 1966, T. 7; J. Kazimierski, *Akty notarialne i ich znaczenie dla badań historycznych*. „Studia Źródłoznawcze” 1959, T. 4; H. Szymańska, J. Śmiałowski, *Akta notarialne z terenu Królestwa Polskiego i ich wartość naukowa*, „Archeion”, T. 30, s. 43-67; R. Szczepaniak, *Akta notarialne kaliskie i ich znaczenie do badań naukowych*. „Rocznik Kaliski” 1976, T. 9; B. Staszewska, *Akta notarialne jako źródło badań nad gospodarczymi i społecznymi dziejami Warszawy po II połowie XIX wieku*, w: *Warszawa popowstaniowa 1864-1918*, Warszawa 1969, s. 197-233. Por. także opracowania dotyczące dziejów burżuazji, w których szeroko wykorzystano zasoby XIX-wiecznych kancelarii notarialnych: J. Hensel, *Burżuazja warszawska drugiej połowy XIX w. w świetle akt notarialnych*, Warszawa 1979; S. Pytlas, *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864-1914*, Łódź 1994.

zycja finansowa i towarzyska rodziny nie pozwalała skromnie zaopatrzyć pociechy wstępującej w związki małżeńskie. Rozpiętość wysokości posagów pieniężnych odzwierciedlała wewnętrzną różnicowanie społeczeństwa polskiego.

U kresu wędrówki doczesnej należało spisać testament, który był ostatnią wolą zmarłego⁴. Testamenty były tajemne, czyli spisywała go zainteresowana osoba, niekiedy składała u wybranego notariusza, niekiedy spoczywał w domowym archiwum. Testamenty mogły być również sporządzane w formie publicznej, przed notariuszem w obecności świadków. Takowy testament przechowywał notariusz, który go spisał. Testamenty były urzędowo otwierane i ogłaszane przez notariuszy na wniosek Prezesa Sądu. Nieodłącznym elementem egzekucji testamentu był spis inwentarza a także powołanie Rady Familijnej, złożonej z członków najbliższej rodziny zmarłego lub jego przyjaciół. Na radzie spoczywał obowiązek czuwania nad prawidłowym wykonaniem postanowień testamentu jak i opieka nad sierotami. Tzw. opiekunowie prawni zobowiązani byli do zdawania relacji z opieki przed radą familijną i Trybunałem. Chyba nie były to miłe obowiązki, ponieważ niektórzy zaszczytenci odmawiali przyjęcia tych zobowiązań. Testamenty owych czasów przybierały wyjątkowe formy literackie. Od prostych, dzielących pozostałości, po artystyczne, w których testator dziękował współmałżonkowi, użalał się nad niezmiennością losu, dawał sentencje, pouczał. Ale, bywały i testamenty, których lektura ukazuje zupełnie inne funkcjonowanie małżeństwa i wzajemnego zaufania. W razie braku potomstwa majątek dzielono między najbliższą rodzinę lub przekazywano przybranemu dziecku – przysposobionemu, które było spokrewnione z testatorem. Do zachowań wręcz obowiązujących należało przekazywanie poważnych sum na rzecz instytucji religijnych i dobroczynnych.

Niezwykle bogate informacje są zawarte w inwentarzu pozostałości (pośmiertnym)⁵. Spis był zawsze sporządzany w przypadku działów spadkowych i licytacji – stanowił wtedy dokument zasadniczy. Mógł być również sporządzany na wniosek stron przy sprzedaży majątku lub wypuszczeniu go w dzierżawę – w tych sprawach był załącznikiem do aktu zasadniczego i nosił nazwę inwentarza ruchomości i spisu stanu nieruchomości (niekiedy używano pojęcia inwentarz kupiecki). Inwentarze pozostałości spisywano najczęściej w obecności notariusza, taksatora (specjalisty oceniającego wartość spisywanych przedmiotów, mógł być nim kupiec, złotnik, krawiec), świadków, zainteresowanych stron czy plenipotentów (reprezentujących nieobecnych spadkobierców). Dokumenty te charakteryzowały się pewną prawidłowością, wynikającą z faktu, iż akt notarialny był w swej formie prawnie określony. Do inwentarza, w celu wyjaśnienia zaistniałej, skomplikowanej sytuacji prawnej [prawa własności, dziedziczenia, prawa do spadku] dołączano do dokumentu odpisy aktów ślubu, urodzenia, plenipotencji, wypisy z akt hipotecznych, lub specjalne oświadczenia stron. Właściwy spis pozostałości ujęty w postaci określonych tytułów dzielił masę spadkową na trzy zasadnicze części; masę czynną, masę bierną i masę czystą. Masa czynna reprezentowała wszelkie pozostałości tzn. majątek nieruchomy (dobra ziemskie, nieruchomości miejskie, gospodarstwa rolne, fabryki), majątek ruchomy (wyposażenie fabryk, zapasy surowców, sprzęty gospodarskie, meble, garderobę, kosztowności, zbiory kolekcjonerskie), także posiadane akcje i obligacje, wierzytelności hipoteczne, wierzytelności finansowe osób prywatnych-dłużników (niekiedy z podziałem na

⁴ B. Żmigrodzka, *Testament jako gatunek literacki*, Katowice 1977.

⁵ Por. artykuły: Cz. Erber, *Inwentarz notarialny Franciszka Lessla*, „Muzyka” 1989, nr 2; E. Kowicka, *Bogaty dom warszawski z początków XIX wieku. (Inwentarz ruchomości pozostałych po Elżbiecie Grabowskiej)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 20, nr 1, s. 131-134; tejże, *Dwa inwentarze ruchomości mieszkańców Warszawy z XIX wieku*, „Studia z Dziejów Rzemiosła i Przemysłu” 1970, T. 10, s. 133-151; S. Przygodzki, *Księgozbiór pastora Augusta Modla w świetle notarialnego inwentarza pośmiertnego*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 1998, nr 5, s. 110-116; tegoż, *Inwentarz pozostałości po Edwardzie Magnusie Fiedlerze, właścicielu fabryki sukna w Opatówku*, „Rocznik Kaliski” 2001, T. 27, s. 129-141.

pewne i niepewne). Masa bierna określała natomiast długi obciążające majątek spadkodawcy, były to pożyczki brane pod zastaw nieruchomości, długi zaciągnięte u osób prywatnych, zobowiązania finansowe wobec instytucji (kościół, zakładów dobroczynnych), różne legaty i zapisy dla osób prywatnych, wydatki na lekarzy, koszty pogrzebu. Masa czysta była różnicą powstałą po odjęciu wartości masy biernej od wartości masy czynnej, a więc suma, którą można było podzielić między sukcesorów. W celu sprawnego dokonania działań majątkowych, masę spadkową (ruchomości i nieruchomości) najczęściej kapitalizowano na wszelkiego rodzaju publicznych licytacjach.

Gdzie szukać?

Akta wytworzone przez kancelarię notarialną w określonym roku były zszywane i oprawiane w skórę. Uzupełnieniem, umożliwiającym sprawne odszukanie określonych dokumentów były sporządzane przez kancelistów repertoria i skorowidze akt notarialnych, wykazy alfabetyczne i rejestry.

Spuścizna notariuszy XIX-wiecznych znajduje się w archiwach państwowych. Akta wytworzone w kancelarii określonego notariusza tworzą jeden zespół archiwalny. W archiwach każdy tom akt posiada swoją indywidualną sygnaturę. Sprawne poruszane się po zespołach notariuszy umożliwiają inwentarze książkowe oraz informatory o zasobach archiwalnych⁶.

⁶ Por. G. Waliś (oprac.), *Archiwum Państwowe w Kaliszu. Informator o zasobie archiwalnym*, Warszawa 2004.